

Mieczysław BALOWSKI
Andrzej SIERADZKI
Poznań

Stylistyka nagrobków cmentarza w Polskiej Ostrawie (badania wstępne)

Słowa kluczowe: Język czeski, strategie komunikacyjne, literatura funeralna, inskrypcje nagrobne

Keywords: Czech language, communication strategy, funeral literature, sepulchral inscriptions

Abstract

Autorzy prezentują w swoim artykule badania dotyczące stylistyki nagrobków, które znajdują się na cmentarzu w Polskiej Ostrawie w Republice Czeskiej. Na początku przedstawiają oni krótką historię cmentarza w Polskiej Ostrawie, a następnie strukturę kompozycyjną inskrypcji nagrobnych: elementy werbalne i ikoniczne.

W dalszej części artykułu autorzy szczegółowo opisują części składowe inskrypcji nagrobnych: formuły początkowe, dane osobowe, symbole graficzne oraz formuły końcowe. Szczególną uwagę zwracają na formuły końcowe. Na podstawie modelowej sytuacji komunikacyjnej przedstawiają oni pięć modeli formuł końcowych. Dla przykładu prezentują dokładną analizę modelu miłość → pamięć → życie.

Authors present in their article research about stylistics of gravestones, which are in the cemetery in Polská Ostrava in the Czech Republic. At the beginning they are presenting a short history of cemetery in Polská Ostrava. After that structure of composition of gravestone inscriptions is described: verbal and iconic elements.

In the next part of article authors are describing in detail components of gravestone inscriptions: initial formulas, personal data, graphic symbols as well as final formulas. They are paying special attention to final formulas. On the basis of model communication situation they are presenting five models of final formulas. For example they are introducing a detailed analysis of model: love → memory → life.

Cmentarz z reguły kojarzony jest ze spokojem, refleksją, miejscem, gdzie nie rządzą prawa żywych. Czasami spotykamy się z określeniem *miasto zmarłych*, w którym – jak pisze Jacek Kolbuszewski –

znajdują się domy zmarłych. Nie chodzi tutaj o grobowce-kaplice, ale o każdy znajdujący się tam grób (nagrobek). Jednak ta metafora ujmuje stan cmentarzy z okresu o wiele późniejszego. W średniowieczu bowiem zmarłych chowano na terenie znajdującym się między murem kościelnym a kościołem, pokładając wiarę w ochronne oddziaływanie poświęconej ziemi (*campo santo*). Jednak teoria ta nie wytrzymała próby czasu i musiała być zweryfikowana, w wyniku czego „w XVIII w. cmentarze z przyczyn higienicznych, podnoszonych przez francuski ruch oświeceniowy, zostały przeniesione poza miasto, a przykościelne cmentarzyki w obrębie ówczesnych metropolii likwidowano” (Jakub Myszkowski¹) lub co najmniej zamykano. W ten sposób rozpoczęto budowanie nowych wielkich cmentarzy-miast.

1. Historia cmentarza w Polskiej Ostrawie

Podobny los spotkał cmentarze w Ostrawie, np. najstarszy notowany cmentarz znajdował się jeszcze przed lokacją miasta przy parafialnym kościele św. Wacława (czyli przed rokiem 1297 – pierwsza pisemna wzmianka o kościele). Również cmentarz w Polskiej Ostrawie² został założony mniej więcej w tym samym czasie przy drewnianym kościele parafialnym św. Jerzego. Potwierdzają to dokumenty z 1555 roku, w których w związku z pożarem kościoła opisuje się jego historię i projekt budowy nowego murowanego kościoła na miejscu spalonego drewnianego kościółka. Z tych i późniejszych dokumentów ko-

¹ Cyt. za: <http://www.slideshare.net/staweczek/cmentarz-zwierciadem-spoeczności-lokalnej> [2012-07-25].

² Polská Ostrava to stare latyfundium polskoostrawskie należące do książąt cieszyńskich, którzy wielokrotnie go sprzedawali lub zastawiali, nie dbając o jego rozwój. Dzięki wydobywaniu węgla kamiennego wokół osady powstały liczne kolonie, włączane następnie w jej granice (tzw. jurydyki). W wyniku tego w roku 1879 władze cesarskie przyznały jej prawa osady z prawem organizowania dorocznych targów (niejako prawa miasteczka, czes. *městys*). W 1919 roku władze Czechosłowacji zmieniły nazwę Polskiej Ostrawy (używanej od 1434 r. do 1919 r.) na Śląską Ostrawę, a w 1920 roku nadały jej prawa miejskie. 1 lipca 1941 roku została ona włączona w granice administracyjne miasta Ostrawy.

ścielnych dowiadujemy się, że cmentarz ten był czynny przez ponad 500 lat (por. Kašing 2009, s. 44), ponieważ 14.06.1823 roku poświęcono nowy teren, przeznaczony na cmentarz Polskiej Ostrawy (krzyż pośrodku cmentarza postawiono 1 września 1823 r.).

Stary cmentarz znajdował się w środku osady przyzamkowej. Na jego terenie znajdowała się także niewielka kostnica, a pośrodku znajdował się krzyż. Był niewielki, ale i osada była niewielka. Miał dwie części: katolicką i protestancką, zgodnie z duchem ówczesnej epoki (reformacji).

Natomiast nowy cmentarz znajdował się przy wcześniej wybudowanym kościele św. Józefa, pełniącym funkcję kościoła cmentarnego aż do momentu, kiedy została wybudowana kaplica cmentarna, co stało się dopiero w 1892 r. Jednak nie był on w założeniu kościołem cmentarnym, ale kościołem parafialnym³ wybudowanym przez mieszkańców okolicznych osad i właściciela polskoostrowskiego latyfundium hrabiego Franciszka Józefa Wilczka. Jednak przekonanie, że przestrzeń sakralna może zostać stworzona jedynie przez integralne zespolenie cmentarza z kościołem/kaplicą, spowodowało, że wtórnie przypisano mu funkcję uświęcającą miejsce pochówku ludzi.

Postawiona w 1892 r. kaplica (z wieżą) posiadała jeszcze dwa nieco później dostawione pomieszczenia: prosektorium i kostnicę. Podczas bombardowania w roku 1944 została ona zburzona, dlatego w latach 1947–1948 podjęto trud odbudowania jej. Jednocześnie poszerzono areal cmentarza.

Ważną cezurę dla cmentarza stanowi rok 1959, kiedy podjęto decyzję zamknięcia cmentarza w Morawskiej Ostrawie i przeniesienia go na cmentarz Polskiej Ostrawy. W ten sposób stał się on centralnym cmentarzem całego miasta. Wkrótce też rozpoczęła się tu budowa nowoczesnego krematorium, które miało zastąpić – funkcjonujące od 1925 roku – wielokrotnie modernizowane krematorium cmentarza

³ W roku 1913 uległ on znacznemu uszkodzeniu w wyniku szkód górniczych (zapadł się 8 m). Wtedy funkcję kościoła parafialnego pełniła kaplica cmentarna (do roku 1929).

Morawskiej Ostrawy. To zdecydowało o zmianie koncepcji rozbudowy cmentarza.

Pierwotna orientacja cmentarza była zgodna z orientacją kościoła św. Józefa: z wschodu na zachód. Została ona zachowana również podczas kolejnych poszerzeń terenu do roku 1941⁴. Jeszcze wówczas sektory wyznaczano zgodnie z układem prostokątnym. Dopiero podczas ostatniej rozbudowy cmentarza zmieniono zasadę orientacji grobów na południowo-północną. Tym razem punktem odniesienia była droga, ograniczająca cmentarz od południa. Natomiast podczas najnowszej fazy rozbudowy kierowano się ukształtowaniem terenu (lekkie wzniesienie) i orientacją na krematorium⁵, które od 1970 roku stało się punktem centralnym cmentarza. Wyznaczono wówczas sektory urnowe i kirkut.

Jak mogliśmy się przekonać, przestrzeń cmentarza w Polskiej Ostrawie jest miejscem zorganizowanym według określonych zasad (zwłaszcza zasad kulturowych), związanych albo ze zrytualizowanymi formami grzebania umarłych (groby tradycyjne, groby urnowe), albo z przyjętą tradycją utrwalania pamięci o nich (utrwalania zgodnego z zasadami wiary czy obyczaju przyjętego w danej społeczności; groby katolików, protestantów, żydów). Owa przestrzeń istnieje dzięki znamienным tylko dla niej obiektom i symbolom (kaplica cmentarna, krematorium; nagrobki, urny, epitafia i inskrypcje, rzeźby; znaki, rytzy, „płaskorzeźby”), które są skonwencjonalizowanymi nośnikami

⁴ Wcześniej wielokrotnie podejmowano decyzje o rozszerzeniu arealu cmentarza w latach: 1849, 1861, 1873 (po epidemii cholery), 1902, 1909, i 1937 (likwidacja ogrodnictwa miejskiego). Jednak największe zmiany zostały dokonane w latach 1959–1970: wybudowano kolumbarium i gaj urnowy (6,8 ha), wybudowano krematorium, żydowski cmentarz (1965) i żydowską salę obrzędów (ukończona w roku 1986), nowe biuro zarządu, pomieszczenia pomocnicze łącznie z kwaciarnią, nowymi drogami między sektorami itp. (ogółem 20 ha).

⁵ Krematorium w Polskiej Ostrawie posiada trzy sale: wielką salę pożegnania zmarłego, salę pożegnania zmarłego w gronie rodzinnym, salę do wystawiania trumny na widok publiczny bez obrzędu pożegnania zmarłego oraz właściwe krematorium.

informacji, dlatego z ich odczytaniem nie ma większych problemów. Jednak dopiero wszystkie one razem wzięte oddają ten określony sposób komunikacji, tę specyficzną sferę komunikacji, której centralnym punktem jest grób jako symbol.

„Już w tradycji romantycznej cmentarz traktowany był jako swoista księga. Przechadzka po nim była rzeczywistym wczytywaniem się w problemy śmierci i życia. Kartami owej księgi stawały się poszczególne groby, pojmowane jako świadectwa ludzkiego istnienia, ludzkich dokonań. Taka koncepcja ujmująca cmentarz jako odpowiednik księgi, szkoły czy »dydaktycznego ogrodu«, przemawiająca do wyobraźni uformowanej przez romantyczną wizję świata, odpowiednio przetransformowana w duchu metodologii znamiennej dla dzisiejszego sposobu myślenia, stać się może wskazówką ułatwiającą współczesną interpretację cmentarzy, szczególnie wówczas, gdy dostrzegamy w nich »przestrzeń trwałą«” (B. Markiewicz, <http://tnn.pl/pm,656.html>; szerzej patrz Kolbuszewski 1996). Jacek Kolbuszewski uważa, że cmentarz widziany z tej perspektywy może być „o d c z y t y - w a n y” jako tekst kultury, wskazujący sposób reagowania danej społeczności na fakt ludzkiej śmierci.

2. Schemat kompozycyjny nagrobka

„Grób jest społeczną i emocjonalną przestrzenią stworzoną wokół zmarłego. Przestrzeń ta posiada swoją wymowę w postaci symboli. Grób jest symbolem pośmiertnego domu zmarłego, na który składa się szereg zewnętrznych znaków (formy grobu, grobowca, pomnika, epigrafika, oprawa roślinna itp.)” (Tanaś 2008, s. 5), jego tektonika. Jednak centralną część grobu stanowi stela z inskrypcją. Jej podporządkowane są pozostałe symbole nagrobka. Jeśli więc przyjmiemy prymarność kodu werbalnego, można wyróżnić następujące elementy inskrypcji, w które włączają się pozostałe elementy kodu symbolicznego:

1. Inskrypcja werbalna:

- a) formuła początkowa – dominuje funkcja informacyjna,
- b) dane osobowe zmarłego/zmarłych („mieszkańca”),

- c) formuła końcowa (najczęściej *laudatio* lub wyrażanie żalu nadawcy po śmierci zmarłego) – dominuje funkcja ekspresywna.

2. Elementy ikonizacji (obudowa symboliczna inskrypcji):

- a) symbol graficzny na nagrobku,
- b) rzeźba, kształt nagrobka itp.

Zatem inskrypcję nagrobną należałoby rozpatrywać jako semiotyczny akt komunikacji, w którym obok znaczenia ważny jest również jego pragmatyczny wymiar, często wynikający z usytuowania znaków względem siebie (dotyczy to przede wszystkim różnych strukturalnie kodów). Symbol graficzny bowiem niejednokrotnie włącza się w tekst werbalny, posiłkując lub wzbogacając jeden z elementów inskrypcji werbalnej (tzn. dane osobowe lub formułę końcową; por. rys 1.).

Rys. 1. Części składowe inskrypcji nagrobnej

2.1. Formuła początkowa

Formułą inicjującą akt komunikacji nagrobnej najczęściej jest sama konsytuacja czy – dokładniej – brama cmentarna. Na niej zamieszczone są formuły łacińskie, informujące o wejściu na teren, który nie należy już do świata żywych, lub napis *Cmentarz*. Często myślą przewodnią był fragment zaczerpnięty z księgi II Mojżeszowej: „Zdejmij obuwie z nóg twoich, ziemia bowiem, na której stoisz, jest ziemią świętą” (Wj 3, 3–5). Należy więc patrzeć na cmentarz jako miejsce doczesnego spoczynku człowieka po trudach ziemskiej wędrówki, gdzie ludzie rozpoczęli swój ostatni etap wędrówki do Boga. Z tego względu na ostrawskich stelach bardzo rzadko pojawiały się dodatkowe zwroty werbalne mówiące o tym, że ktoś tu leży, śpi, spoczywa... Najczęściej jednak pojawiają się dwa wzorce (i trzeci mieszany):

1. Tu odpoczywa/odpoczywają (w Panu) – głównie na grobach starszych: *zde odpočívají, zde v Pánu odpočívají, zde odpočívá v Pánu, zde by odpočíval (senátor)*;
2. Grób rodziny lub ród/rodzina/członek rodziny: *Hrobka rodiny, Rod, Rodina, Manželé, Matka*;
3. Formuły mieszane: *zde odpočívá rodina, zde odpočívá v Pánu rodina, zde tiše spinka naše milovaná*.

Są to jednak formy sporadycznie spotykane i to na starszych nagrobkach. Zatem należy przyjąć, że formułą inicjującą akt komunikacji tekstu nagrobego jest nie kod werbalny, ale kod symboliczny (np. krzyż czy kielich; o tym poniżej).

2.2. Dane osobowe

O ile werbalne formuły początkowe nie należą do obligatoryjnych elementów inskrypcji, o tyle dane osobowe pojawiają się na każdym nagrobku. Jest to zrozumiałe, jeśli weźmiemy pod uwagę, że nowsze cmentarze – zwłaszcza pozakościelne – indywidualizują kult zmarłego, czego konsekwencją jest „powszechne opatrywanie grobów znakami określającymi tożsamość zmarłego”. Zachowane były również

np. ślady hierarchii społecznej. Zatem podmiotowa informacja musiała pojawić się na nagrobku, który właśnie – przede wszystkim czy w pierwszym rzędzie – po to był postawiony, by upamiętnić zmarłego.

Mimo tej indywidualizacji kultu zmarłego pojawiają się pełne lub zredukowane informacje. Za inwariant należy przyjąć umieszczenie nazwiska zmarłego oraz fakultatywnie jego imienia, roku urodzenia i śmierci. Takie zapisy stanowią ponad 90% wszystkich pojawiających się na ostrawskim cmentarzu danych osobowych. Natomiast występują także dane rozbudowywane lub uproszczone. Dotyczą one z jednej strony:

- 1) w przypadku w a r i a n t ó w r o z b u d o w a n y c h:
 - a) oznaczenia poszczególnych dat symbolami urodzin (gwiazdka) i śmierci (krzyżyk),
 - b) ujęcia pełnych dat urodzenia i śmierci (dzień – miesiąc – rok),
 - c) zastąpienia gwiazdki i krzyżyka wyrazami,
 - d) dodanie informacji szczegółowych, identyfikujących zmarłego (do części indywidualizującej dane osobowe), jak np. zawód, stopień pokrewieństwa, szczegóły dotyczące śmierci itp. („ten z tych, który....”),
- 2) w przypadku w a r i a n t u u p r o s z c z o n e g o:
 - a) pominięcia daty urodzenia lub śmierci – nawiązanie do średniowiecznych grobów zbiorowych,
 - b) pominięcia imienia – tutaj funkcję identyfikującą pełni nazwisko rodu, rodziny itp.,
 - c) pominięcia nazwiska.

Funkcję indywidualizującą pełnią również nazwy zawodów, pełnionych przez zmarłych. Jednak te pojawiają się sporadycznie. W analizowanym materiale wystąpiły: dyrygent, górnik, nauczyciel, nauczycielka, pisarz, kompozytor, senator, kanonik, dziekan, proboszcz, ksiądz (poeta), dyrektor szkoły, kierownik polskiej szkoły, urzędnik górniczy, profesorka szkoły wyższej, siostra zakonna, rolniczka, koncertmistrz, czeski aktor, członek zagranicznej armii, a nawet określenie *duchodni*, a także stopnie wojskowe (major, generał) czy naukowe i zawodowe (np. *profesor, bánský in enýr, CSc., PhMr., Ing.Dr.*,

PPLK.Ing., RNDr., JUDr., MUDr., P.Dr., Mgr., PhDr., Ing.), pośrednio wskazujące na wykonywany za życia zawód.

2.3. Symbolika

Już od najdawniejszych czasów pojawiło się „coś, co można nazwać twórczością [...] sztuki nagrobnej, operującej niejednokrotnie detalem i elementem symbolicznym, zależnym jednak od zasobności kieszeni inwestora. Pojawia się ogromna rozpiętość owej sztuki – od prostych, niejednokrotnie prymitywnych krzyży, poprzez ludową twórczość kamieniarską, bardziej fachowe warsztaty kamieniarskie, a nawet artystyczne, rzeźbiarskie i architektoniczne założenia. Główną cechą jednakże twórczości cmentarnej było (i jest) powielanie, które z czasem prowadzi do zbanalizowania form i powierzchownego naśladownictwa. Posługiwała się ona elementami wszystkich epok i stylów, a za główny walor budowli uznawano ozdobność. Powstawaniu konwencjonalnych kompozycji sprzyjało rozpowszechnianie się stylów historycznych – neoromańskiego, neogotyku, neorenesansu, neobaroku, neoklasycyzmu czy eklektyzmu” (<http://www.cmentarze1-wojny.freehost.pl/rola.html>).

Wśród tego zestawu symbolicznego można wymienić dwie grupy:

1. Symbole:

- a) o ustalonej treści, powszechnie znanej,
- b) okazjonalne, „ikony” łatwe do odczytania;

2. Rzeźby i figury:

- a) o ustalonej interpretacji artystycznej (np. anioły, kolumny czy trumny),
- b) stanowiące artystyczną wizję rozpoznawalnego desygnatu, bazy impresji artystycznej.

Do pierwszej grupy należą symbole, które pochodzą zarówno z kultury chrześcijańskiej, jak również z kultury śródziemnomorskiej, przy czym należy tu dodać, że współcześnie coraz częściej wykorzystuje się symbole uniwersalne. Spośród symboli o ustalonej treści pojawiły się:

- *bluszcz* – symbol nieśmiertelności (w chrześcijaństwie też symbol duszy żyjącej po śmierci), ponieważ roślina ta pnie się także po martwych drzewach;
- *bukszpan* – symbol nieśmiertelności, ponieważ jest wiecznie zielony; spotykany jest na starożytnych cmentarzach jako forma ofiary podziemnym bóstwom;
- *gałązka oliwna* – symbol błogosławieństwa, dobrobytu i szczęścia, ponieważ to oliwą namaszczano osobę, przeznaczoną do pełnienia szczególnych, najwyższych funkcji, np. w chrześcijaństwie *Mesjasz to Namaszczony* na króla;
- *gałązka palmowa* – symbol nadziei (ale też hołdu złożonego Chrystusowi, ponieważ przypomina wjazd Chrystusa do Jerozolimy, którego witano okrzykami *hosanna*, hebr. *pomóż proszę*), jest też atrybutem świętych-męczenników;
- *kwiat* – symbol młodego życia, radości, zwycięstwa nad śmiercią, nadziei, łaski bożej; kwiat zwiędły lub złamany zaś to symbol przerwane go życia; pojawia się przede wszystkim na grobach osób zmarłych młodo lub w sile wieku⁶;
- *róża* – róża biała to symbol odrodzenia, miłości zwyciężającej śmierć, róża czerwona zaś, która zgodnie z mitologią śródziemnomorską powstała z krwi Adonisa, to symbol miłości ziemskiej; jednak na nagrobkach brak szrafowania, trudno więc określić kolor róży;

⁶ Warto tu dodać, że w żydowskiej sztuce sepulkralnej pojawiają się bukiety kwiatów, które są symbolem śmierci młodego człowieka. Taki przypadek występuje w badanym materiale wraz z rzeźbą klęczącej kobiety opuszczającej bukiet kwiatów (fakultatywnym rekwizytem jest tu odcięta gałąź). Postać kobiety przypomina starotestamentową personifikację płaczu nad losem narodu wybranego. Jednak trudno tu mówić o żydowskich korzeniach zmarłego, ponieważ grób nie posiada znaków judaizmu, a także nie znajduje się na sąsiadującym cmentarzu żydowskim. W badanym materiale bukiet kwiatów pojawia się na grobie mężczyzny (później grobowcu rodzinnym), który zmarł w wieku niewiele ponad 38 lat.

- **m a k** – atrybut greckiego boga snów Hypnosa, ale i boga śmierci Thanatosa, ponieważ w starożytności sen traktowano jako przerwanie życia, później widoczne jest to w figurach na nagrobkach (umarły przedstawiany jest jako osoba śpiąca); w chrześcijaństwie zaś śmierć jest traktowana jako czas oczekiwania – swoisty rodzaj snu – na Sąd Ostateczny;
- **l i l i a** – grecki symbol niewinności, czystości, który w tym samym znaczeniu jest używany w chrześcijaństwie, jednak także w nieco zmienionym w odniesieniu do grobu znaczeniu: symbol łaski bożej i odpuszczenie win oraz opieki boskiej nad wybranymi (por. *Przypatrzcie się liliom polnym jak rosną: nie pracują ani nie przędą. A powiadam wam, że nawet król Salomon w całej swej chwale nie był tak przyodziany jak jedna z nich* Mt 6);
- **k i e l i c h** – znak Braci Czeskich i symbol przymierza między Bogiem a ludzkością (wraz z hostią), dlatego gwarantuje zbawienie zmarłym-wierzącym;
- **k s i ą ż k a, B i b l i a** – symbol religii objawionej, ponieważ często apostołów przedstawiano ze zwojami w dłoniach, ale i w judaizmie znajdujemy księgę poznania i wiedzy, która została przekazana Adamowi przez Boga, za jej pośrednictwem Bóg chce przekazać swe objawienie;
- **k o r o n a c i e r n i o w a** – symbol chrześcijańskiej pokory, dlatego pozostali przy życiu powinni z pokorą znieść śmierć zmarłego, podobnie jak Chrystus drogę krzyżową;
- **krzyż** (łaciński, grecki, łapiasty, brabancki) – symbol wiary (wyznania), zbawienia i zmartwychwstania, a także poddania się woli Boga; w średniowieczu krzyż to atrybut personifikacji Wiary, współcześnie w kulturze europejskiej też symbol mogiły;
- **z n i c z m a ł y (n a g r o b n y)** – symbol światła, oczyszczenia, kształt płomienia znicza wskazuje na ruch drgający, który wyraża życie (tu życie kontynuowane w zaświatach);

- **p o c h o d n i a** – źródło światła i ognia, czyli życia, ale też symbol ciemności, śmierci (pochodnia wzniesiona oznacza życie, opuszczona – ciemność, śmierć); na kirkutach spotyka się ją przede wszystkim u asymilatów; w zgromadzonym materiale jest symbolem życia.

Drugą grupę symboli tworzą znaki okazjonalne, których odczytanie nie stanowi większego problemu. Odwołują się one do bazy, łatwo weryfikowalnej, występującej albo w pierwotnym środowisku funkcjonowania tego znaku, albo na nagrobku. Są to:

- **g ł o w a C h r y s t u s a i M a r y i** – znak symbolizujący trwanie przy odchodzącym z tego świata człowieku,
- **k a l i a** – (właściwie *zantedeschia*) jest symbolem łaski, dodatkowo kolor biały symbolizuje niewinność, czystość; kwiat, który zaliczany jest do roślin cmentarnych; w naszej kulturze jest to kwiat nieznan, ponieważ pochodzi z Afryki Południowej i Środkowej, dlatego też jest utożsamiany z lilią, przejmując jej znaczenie; symbol łaski nadano jej później, ponieważ (nieuprawiana) jesienią zamiera, a wiosną odradza się sama (łaska odrodzenia się, niezniszczalna roślina);
- **l a m p k a g ó r n i c z a** – symbol górnika, atrybut łatwo zauważalny przez każdego i odróżniający tę grupę zawodową od innych; na nagrobkach bywa niekiedy odwrócony w dół, co nawiązuje do zakończenia pracy, a tym samym życia (motyw stosowany choćby w kwiatach: złamana łodyga, a kwiat zwrócony ku dołowi);
- **l i ś ć l i p o w y** – znak okazjonalny pojawiający się na grobowcu rodziny o nazwisku *Lipa*, pojawia się w dwóch formach: z lewej – ryt złocony, z prawej – odwrócony z ryt szarym (nagrobek z czarnego marmuru), oznaczając tym samym początek i koniec życia (liście w pełnym blasku i tracące swój blask);
- **p e r l i k i ż e l a z k o** – symbol górnika, podobnie jak lampka górnicza nawiązuje do narzędzi używanych przez górnika;

- tulipan – symbol młodych ludzi, na rumuńskich nagrobkach otwarty tulipan wieńczy słup i występuje na kobiecych lub dziewczęcych nagrobkach;
- urna – jest to nawiązanie do antycznej sztuki cmentarnej, jednakże w badanym materiale jest to rodzaj nowego znaku, nienawiązującego do żadnej z religii, a jedynie do popularnej w Czechach kremacji zwłok; stanowi zatem rodzaj ikony, a nie symbolu;
- wąż Eskulapa – symbol połączenia śmierci i metafizycznego życia; atrybut boga lekarzy Asklepiosa (Eskulapa), na nagrobkach pojawia się jedynie wtedy, gdy zmarły był lekarzem.

Wśród rzeźb należy wymienić posągi przedstawiające:

1. Postaci męskie: młody mężczyzna z wyciągniętą ręką w geście pożegnania (na grobie mężczyzny), górnik w stroju galowym (na grobie górnika);
2. Postaci kobiece: kobieta w pozycji siedzącej, wsparta na kolanie i zasypiająca (na grobie rodzinnym), kobieta klęcząca z wyciągniętą ręką w geście składania kwiatów na grobie (na grobie rodzinnym), kobieta z pochyloną głową upuszczająca kwiat (na grobie), matka trzymająca dziecko na kolanach (na grobie);
3. (Semantycznie) uniwersalne wyobrażenia: Chrystus trzymający w objęciach umarłego/umarłą (na grobie rodzinnym), trumna (na grobie rodzinnym), kolumny zwieńczone łukiem, na którym znajduje się krzyż Chrystusa z przerzuconą przez ramiona krzyża szatą (na grobie rodzinnym);
4. Okazjonalne impresje artystyczne: wyobrażenie kamertonu (na grobie dyrygenta), płaskorzeźba przedstawiająca cztery postacie w kolejności: rolnika, matkę trzymającą dziecko na rękę i hutnika (na grobie pisarza); rozbita na dwie części stela (na grobie mężczyzny)⁷.

⁷ Tutaj należy zaliczyć niewielkich rozmiarów płaskorzeźbę odjeżdżający wózek konny, która znajduje się na grobie rodzinnym. Wprawdzie nawiązuje ona do symbolu rozstania, ale nie miała charakteru znaku sepulkralnego.

Usytuowanie rzeźb na poszczególnych grobach jednoznacznie wskazuje na dwa rodzaje figur: okazjonalne i o charakterze uniwersalnym. Do pierwszych zaliczymy postaci męskie i artystyczne impresje okazjonalne. Natomiast do drugiej – postaci kobiece (najczęściej występują w zebranych materiale) i wyobrażenia uniwersalne, które mogą pojawić się na każdym grobie. Wynika to z faktu, że postaci kobiece nawiązują do powszechnego wyobrażenia aniołów. Figurom z cmentarza w Ostrawie brakuje jedynie skrzydeł, co widać, jeśli porównamy te posągi z podobnymi z innego cmentarza przedstawiającymi anioły (są to postaci kobiece ze skrzydłami). Popularność postaci kobiecych można wyjaśnić także tym, że anioł jest uosobieniem porządku duchowego, a tym samym jest pośrednikiem między Bogiem a człowiekiem (czy szerzej: naturą). Są postaciami często spotykanymi na cmentarzach już od średniowiecza, kiedy przypisywano im rolę „unoszenia” duszy do Boga lub do grona aniołów. Już za życia człowieka anioł dbał o niego (Anioł Stróż), dlatego po śmierci musiał zadbać o jego duszę, a ciało zmarłego pozostawało pod jego opieką aż do Sądu Ostatecznego (Anioł Strażnik Grobu), kiedy przyjdzie zbudzić zmarłego. W ciągu XIX w. rozszerzono semantykę anioła. Smutek po śmierci zmarłego musiał być udziałem anioła, który opiekował się nim, zatem stał się on z jednej strony symbolem żałoby (Anioł Smutku), a z drugiej – symbolem śmierci (Anioł Śmierci)⁸.

Ponadto warto tu zwrócić uwagę na fakt, że postać klęczącej kobiety występuje zarówno w formie rzeźby, jak również płaskorzeźby czy rytu na nagrobku. Ta rzeźba nawiązuje do starotestamentowego wyobrażenia, usankcjonowanego w judaizmie, a mianowicie personifikacji płaczu nad losem narodu wybranego.

Wszystkie symbole i rzeźby są podporządkowane jednej z dwóch części inskrypcji werbalnej: danym osobowym (np. krzyż, kielich, perlik i żelazko itp.) lub formule końcowej (np. klęcząca kobieta, głowa Chrystusa i Maryi), przy czym ten drugi przypadek jest o wiele bardziej częsty.

⁸ Szerzej patrz: http://cmentarium.sowa.website.pl/Epitafia/epitafia_obj.html [2012-07-25].

2.4. Formuły końcowe

Formuła końcowa najczęściej stanowi swego rodzaju laudację zmarłego. W niej najbardziej widoczny jest jednak fundator nagrobka. Bywa on wyrażony bezpośrednio lub pośrednio. Najistotniejsze jednak – z punktu widzenia komunikacji językowej – jest to, jaką treść kognitywno-pragmatyczną niosą one ze sobą: pamięć po zmarłym, żal spowodowany jego śmiercią, cierpienie krewnych czy prośba skierowana do Boga, Najwyższego, przechodnia, a nawet do zmarłego⁹. W związku z tym przyjęliśmy metodę opisu modelowych sytuacji komunikacyjnych, pozwalających na użycie danej formuły końcowej. Poszczególne modele prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Modele formuł końcowych

Model	Element tematyzowany	Schemat modelu	Przykłady formuł końcowych
1.	tematyzowana zostaje pamięć	miłość → pamięć → życie	<i>Vzpomínky na srdce sladí zůstanou nám navždy svaté; Kdo měl rád, nikdy nezapomene Kdo znal, rád vzpomene; S láskou vzpomíná celá rodina a nikdy nezapomene; Jen ten jest mrtev, kdo byl zapomenut; Hranice života – nikoliv lásky; Co Bůh láskou spojil Smrt nerozloučí; Tys odešla, spíš věčný sen, však nám jsi neumřela, žiješ v našich srdcích dále...</i>

⁹ Tutaj pomocna będzie teoria Elizabeth Kübler-Ross (1998), która badając pacjentów oczekujących na śmierć, wyróżniła następujące fazy ich reakcji, będące podobnymi u większości osób (w tym także osób oplakujących zmarłych):
– wstrząs i zaprzeczenie – chory nie chce uwierzyć, że umrze;
– gniew, złość, zdenerwowanie, zazdrość – chory wyzwała emocje negatywne;
– pertraktacje – chory prosi o przedłużenie mu życia;
– depresja i poczucie beznadziejności – chory nie chce walczyć o życie;
– akceptacja i poddanie się – chory godzi się z nieuchronną śmiercią i przygotowuje się na nią.

2.	tematyzowany zostaje szacunek dla zmarłego	śmierć → poczucie bezsilności → pogodzenie się → emocje pozytywne → szacunek dla zmarłego	<i>Tvoje duše byla Bohu milá. Proto si tě k sobě povolal; Zde odpočívá nejdražší klenot na světě naše maminka a babička; Zde pochováno celé štěstí naše!; Nelze života zadržeti tam, kde Bůh jej odvolává; Jak Bůh si přál, tak se stalo; Vše potřebné za nás udělal Kristus; To nelze říci slovem Co lásky drmá pod tímto rovem; Spi sladce drahý tatínku a maminko; Jdi a Hospodin budiž s tebou; Proč květy vadnou?; Tvůj život byla krásná symfonie – leč nedokončená.</i>
3.	tematyzowany zostaje żal nadawcy	śmierć → poczucie bezsilności → bunt → emocje negatywne → żal	<i>Bez jediného slova rozloučení odešel jsi tatičku náš drahý; Co štěstím bylo v žití, smrtí změnilo se v žal!; Nit života mého byla přervána a já musel bez rozloučení tak mlád odejít od vás; Odešels nám všem, kteří tě tak rádi měli aniž tvoje retý Sbohem zašeptaly; Proč odešel jsi nám všem, kteří tě tak rádi měli aniž tvoje retý Zbohem zašeptaly; Proč přestalo mé srdce náhle bít, vždy mělo přece pro koho žít. Proč?; Slza v oku v srdci žal co milované Bůh nám vzal.</i>
4.	tematyzowana zostaje prośba nadawcy w imieniu zmarłego	śmierć → wiara (ufność) → prośba do Boga, przechodnia	<i>Dobrotivý Pane Ježíši dopřej mu pokoje věčného; Žylem Bože, bo chcaleš, umarlem, bo kazaleš, lecz zbaw mnie, bo mozesz; Páne dej mi duši; Posyp květy můj hrob až půjdeš poutniku kolem možná že mně jsi palce držel když jsem byl živ; Za lásku, námahu, starosti dej Bože klid v nebi věčnosti; Pokoj popelu – duši mír!; Pro těžký život buď ti lehká země!; Pane, nebuď mi přísným sudcom, ale laskavým spasitel'om; Páne dej nám milost svou.</i>

5.	tematyzowane zostaje życie wieczne	śmierć → poczu- cie bezsilności → nadzieja → życie przyszłe	<i>Bolestný byl náš rozchod – radostné bude setkání!; Chtěla jsi byť andilkem, tak le Do té krásné země a počkej Tam na mě na obláčku... Maminka; Na shleda- nou v říši nadhvězdne!; Rozlou- čení byl náš osud, shledání naši naděje; Vzpomínkami slzy kanou, duše šeptá na shledanou!; Zde draží sladce odpočítej se Dik lásky stele lůžko Vám v hrobě Rozkvěta z něho žití v Kristu věčné A navždy s vámi spojí děti vděčné.</i>
----	--	--	--

Przyjrzyjmy się tu jedynie modelowi pierwszemu, pozostałe pozostawiając na osobne studium.

MODEL 1 miłość → pamięć → życie TEMATYZOWANA PAMIĘĆ

W modelu pierwszym istotą jest przekazanie informacji o przecho-
wywaniu zmarłego w pamięci nadawcy/fundatora nagrobka. Jest to
zgodne z podstawową funkcją cmentarzy. *Notabene* nazywane one są
przestrzenią pamięci. Jest to jednak przestrzeń dynamiczna i osobi-
wa, kreująca, przestrzeń, w której spotykają się dwie wspólnoty: ży-
wych i umarłych. Wywołana tym interakcja wymusza wznowienie
procesu kognitywno-emocjonalnego, w wyniku którego następuje
„ożywienie”, przywrócenie postaci zmarłego do świata żywego. Na-
stępuje to jedynie wtedy, gdy w wyniku kontaktów ze zmarłym osoby
żywe wytworzyły własną więź z nim opartą na miłości (o częstotliwości te-
go zjawiska świadczy choćby frazeologia i metaforyka potoczna; mo-
żna by tu przywołać wiele metafor i związków frazeologicznych fun-
dowanych wyrazami *miłość* i *życie*, z ich synonimią włącznie). Zatem
miłość gwarantuje życie w kimś, które po śmierci jest kontynuowane
w formie pamięci. Jej przejawami są modlitwa, chwila cichej refleksji

nad grobem, złożenie kwiatów bądź zapalenie znicza, nawet sprzą-
nięcie zwiędłych liści spadłych na mogiłę.

W zebranych materiale na powyższy fakt jednoznacznie wskazują
inskrypcje, w których oprócz manifestacji obecności fundatora, znaj-
duje się zapis jego intencji. Jednak omawiany model formuł końco-
wych w kanonicznej postaci nie występuje, co jest związane z tzw.
„przegadaniem tekstem”. Elementy zbędne z punktu widzenia kogni-
tywizmu są pomijane podobnie, jak to było w przypadku formuły
początkowej. Zatem w formule końcowej realizującej model 1 powin-
na obligatoryjnie występować część deklaratywna (czasami jedynie ta
część), którą realizują różne schematy zawierające wspomniane
wcześniej elementy: miłość, pamięć i życie. Ich statystyczny udział
ukazuje tabela 2.

Należy tutaj zwrócić uwagę na jeszcze dwa zjawiska. Pierwsze
z nich dotyczy klamry (czy powtarzalności szeregu), drugie – litoty.
Wprawdzie dotyczą one czterech formuł końcowych, jednak świad-
czą również o żywotności tego modelu. W przypadku pierwszym cho-
dzi o zwrócenie uwagi na fakt, że właśnie miłość jest siłą sprawczą, co
nawiązuje do nowotestamentowego odpowiadania na wszystko do-
brem (schemat *miłość → pamięć → życie → miłość*): *Láska se
splácí láskou; Láska za lásku*. W drugim zaś idzie o fakt, że litota ma
większą siłę ekspresji, jest silniejszym wyrazem intencji nadawcy,
por. np. *Jen ten jest mrtev, kdo byl zapomenut; Mrtev, kdo zapome-
nut!*, co podkreśla dodatkowo znak wykrzyknienia w drugim cytowa-
nym przykładzie. Oto kilka przykładów wspomnianych formuł koń-
cowych: *Odešla jsi od nás nenadale | avšak žiješ s námi neustále;
Vzpomínky na srdce sladí zůstanou nám navždy svaté; Kdo měl rád,
nikdy nezapomene | Kdo znal, rád vzpomene; Kdo žije v srdcích těch,
které opustil, ten neodešel; Nikdy na vás nezapomeneme | naši mило-
vaní rodiče. | Děti a vnoučata | Vzpomínají manželka a děti; S láskou
vzpomíná celá rodina a nikdy nezapomene; Jen ten jest mrtev, kdo byl
zapomenut; Hranice života – nikoliv lásky; Umřel's, ale v srdcích |
našich žiješ dále!; Živým láska – mrtvým vzpomínka.*

Tabela 2. Statystyczny udział poszczególnych schematów formuły końcowej modelu 1

Schemat formuły końcowej	Dane statystyczne wyrażone	
	liczbowo	procentowo
MIŁOŚĆ → PAMIĘĆ (→ ŻYCIE)	19	30,2
(MIŁOŚĆ →) PAMIĘĆ (→ ŻYCIE)	17	27,0
MIŁOŚĆ (→ PAMIĘĆ) → ŻYCIE	16	25,4
MIŁOŚĆ (→ PAMIĘĆ → ŻYCIE)	6	9,4
MIŁOŚĆ → [PAMIĘĆ → ŻYCIE →] MIŁOŚĆ	2	3,2
~ [(MIŁOŚĆ →) PAMIĘĆ → ŻYCIE]	2	3,2
(MIŁOŚĆ →) PAMIĘĆ → ŻYCIE	1	1,6
RAZEM	63	100,0

Model pierwszy posiada 7 typów schematu formuły końcowej, zbudowanych na schemacie elipsy. Najczęściej występują trzy z nich: miłość → pamięć (→ życie), (miłość →) pamięć (→ życie) oraz miłość (→ pamięć) → życie. Możemy je uznać za podstawowe, pozostałe zaś za okazjonalne, sporadycznie pojawiające się (z reguły z frekwencją 1–2).

MIŁOŚĆ → PAMIĘĆ (→ ŻYCIE)

Typ pierwszy dotyczy elipsy ostatniego elementu schematu. Podstawę tu tworzy łączność nadawcy ze zmarłym oraz deklaracja, że ta łączność nie została zerwana w chwili śmierci. Zatem z jednej strony mamy miłość, z drugiej – pamięć, np. *Kdo byl milován – není zapomenut; Kdo lásku dával a byl milován | není zapomenut; Kdo měl rád, nikdy nezapomene | Kdo znal, rád vzpomene; Koho milujeme | na toho nezapomeneme; Není zapomenut, kdo byl milován.* W formułach tych nadawca jest wyrażony albo wprost formą gramatyczną, albo leksemem, np. *S láskou vzpomínáme; S vděčností a láskou vzpomínáme; Nikdy na tebe nezapomeneme | Vzpomínají na tebe s láskou | rodiče, babička, dědeček a celá rodina; Nikdy na vás nezapomeneme | naši milování rodiče. | Děti a vnoučata | Vzpomínají manželka a děti; S láskou vzpomíná celá rodina a nikdy nezapomene; S láskou vzpomíná celá rodina; S láskou vzpomínají děti a rodina; Ze srdce a s láskou vzpomínáme,* albo też pośrenio, ramą kompozycyjną, np. *Živým láska – mrtvým vzpomínka; Kdo byl milován | není zapomenut. | Na shledanou! itd.*

(MIŁOŚĆ →) PAMIĘĆ (→ ŻYCIE)

Drugi najbardziej frekwentowany typ ujmuje jedynie człon pamięć po zmarłym. Te formuły są często mało rozbudowane, a najczęściej ograniczone do jednego-dwu wyrazów, np. *Nezapomeneme; Nezapomenutelný; Vzpomínají; Vzpomínáme!; Vzpomínají man el a děti; Nikdy nezapomeneme; Stále vzpomínáme; Nikdy nezapomeneme, manžel s rodinou; Vzpomínají manžel a děti* itd. Bardziej rozbudowane formuły końcowe wskazują już na eliptyczność członu pierwszego (miłość), np. *...a zůstaly jen vzpomínky; Jen vzpomínky zůstaly; Zůstala jen vzpomínka,* a także trzeciego (życie), np. *Jediná na světě, jež nikdy nezradí. | Na ni nám zůstane nejhezčí vzpomínka | ta bytost nejdražší, to byla maminka. – Nikdy nezapomeneme; Vzpomínky na srdce sladí zůstanou nám navždy svaté; Vzpomínky na srdce zlaté | Zůstanou nám navždy svaté.*

MIŁOŚĆ (→ PAMIĘĆ) → ŻYCIE

Trzeci typ eksponuje przedłużenie wspomnianej łączności nadawcy ze zmarłym, opartej na miłości, która jest ponadczasowa i nie podlega śmierci, np. *A láska zůstala, jež smrt nezná...; K práci a láskou k lidem žil, ten neumírá; Láska smrti nekončí; Nezemřel kdo byl milován; Kdo v srdci žije – nezemřel; Kdo v srdci žije, neumírá.* W tym modelu częściej jest eksponowany motyw przedłużenia życia zmarłego w sercach pozostałych, np. *Kdo v srdcích žije, | které opustil, | ten neodešel; Kdo žije v srdcích těch, které opustil, ten neodešel; Umřel's, ale v srdcích | našich žiješ dále!* Zatem ten, kto był kochany, nie umarł, a jego pamięć żyje tak długo, dopóki żyje w naszych sercach, np. *Žijí s těmi, kteří milovali; Tys odešla, spíš věčný sen, však nám jsi neumřela, | žiješ v našich srdcích dále...; Zemřelas matičko | Ale v našich srdcích žiješ; Zemřels, ale v srdcích našich žiješ dále!*

MIŁOŚĆ (→ PAMIĘĆ → ŻYCIE)

Czwarty typ niejako włącza się w poprzedni, eksponując miłość, która nie należy do świata żywych czy umarłych, jest bezgraniczna, jej ta kategoria świata nie dotyczy, np. *Hranice života – ale ne lásky; Hranice života – nikoliv lásky.* Zatem pamięć o zmarłym dalej jest przechowywana w sercu, w formie pozostałej po zmarłym miłości, np. *Vaše láska zůstala s námi; Jsem ve vašich srdcích; Mám tě v srdci.*

MIŁOŚĆ → [PAMIĘĆ → ŻYCIE →] MIŁOŚĆ

Pamięć o zmarłym jest wyrażana także w formie długu po zmarłym, który trzeba spłacić zmarłemu, np. *Láska za lásku; Láska se splácí láskou.* W ten sposób można nie tylko się odwdziżyć, ale także przechowywać kogoś w pamięci.

– [(MIŁOŚĆ →) PAMIĘĆ → ŻYCIE]

Innym sposobem przechowywania pamięci o zmarłym jest deklaracja negatywna. Umrzesz, kiedy cię zapomnę, a zapomnę cię, kiedy nie będę cię wciąż miłował. Zatem w tym typie modeli pierwszego eksponowana jest pamięć, stanowiąca jeden z podstawowych elemen-

tów życia, np. *Jen ten jest mrtev, kdo byl zapomenut; Mrtev, kdo zapomenut!*

(MIŁOŚĆ →) PAMIĘĆ → ŻYCIE

Ostatni typ włącza się w poprzedni, ponieważ zaprzeczony model przechowywania pamięci o zmarłym jest tu wyrażony wprost. Nadawca bowiem wprost deklaruje, że fizyczna obecność zmarłego nie jest mu konieczna, aby dalej „żyć, przebywać” z nim, np. *Ve vzpomínkách žiješ dál.*

* * *

Reasumując, należy stwierdzić, że kod werbalny i ikoniczny znajdujący się na nagrobku wzajemnie się uzupełnia i pełni funkcję komunikatu nagrobnego, prowadzonego z jednej strony przez zmarłego, a z drugiej przez fundatora, wykonawcę woli zmarłego, mimo że nie zawsze zna on w tym zakresie wolę zmarłego. W związku z tym podkłada on własne emocje i stereotypowe wyobrażenia o woli zmarłego, wynikające z obowiązujących zasad w tej społeczności komunikacyjnej.

Literatura

- Bania Z., Olszewski A. K., 1989, *Klasyfikacja i typologia nagrobków*, Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, Warszawa.
- Biedermann H., 2001, *Leksykon symboli*, Muza, Warszawa.
- Bukovanský K. J., 2001, *Dějiny Polské Ostravy*, Polská Ostrava.
- Cirlot J. E., 2012, *Słownik symboli*, tłum. I. Kania, Znak, Kraków.
- Długosz K., 2010, *Inskrypcje nagrobne w ujęciu językoznawczym*, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej, Gorzów Wielkopolski.
- Długozima A., 2011, *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*, Wydawnictwo Sztuka ogrodu. Sztuka krajobrazu, Warszawa.
- Dworakowski J., 2004, *Kształt pamięci. Gdyńskie cmentarze*, Oficyna Verbi Causa, Gdynia.
- Florystyka funeralna. Katalog kompozycji kwiatowych*, 2008–2012, red. T. Orzechowski, t. 1–5, Infopolis, Warszawa.

Forstner D., 1990, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Wydawnictwo Pax, Warszawa.

Grabowski A., 2008, *Cmentarze dawnego Krakowa: wypisy z Dzieł*, Wydawnictwo Jagiellonia, Kraków.

Grzybowski S., 1990, *Skamieniałe żale. Staropolskie inskrypcje nagrobne*, „Odrodzenie i Reformacja”, t. 35, s.n.

http://cmentarium.sowa.website.pl/Epitafia/epitafia_obj.html [2012-07-25].

Janicka-Krzywda U., 1993, *Patron, atrybut, symbol*, Pallotinum, Poznań.

Kašing P., 2009, *Ostravské hřbitovy aneb zahrady věčnosti nejsou vždy věčné*, Repronis, Ostrava.

Kolbuszewski J., 1996, *Cmentarze*, Wydaw. Dolnośląskie, Wrocław.

Kolbuszewski J., 1981, *Cmentarz jako tekst kultury*, „Odra”, nr 11, s. 29–36.

Kopaliński W., 1988, *Słownik mitów i tradycji kultury*, PWN, Warszawa.

Kovářík P., 2001, *Klič k pražským hřbitovům*, Nakladatelství Lidové noviny, Praha.

Kübler-Ross E., 1998, *Rozmowy o śmierci i umieraniu*, tłum. I. Doleżał-Nowicka, Media Rodzina of Poznań, Poznań.

Łagiewski M., 1986, *Stary cmentarz żydowski we Wrocławiu*, Muzeum Architektury, Wrocław.

Markiewicz B., *Lublin. Pamięć miejsca*. On-line: <http://tnn.pl/pm,656.html> [2012-07-25].

Ocalić od zapomnienia. Historyczny rys zabytkowych cmentarzy, 2011, Miejska i Powiatowa Biblioteka Publiczna im. ks. F.K. Malinowskiego, Golub-Dobrzyń.

Olej-Kobus A., Kobus K., Rembas M., 2009, *Nekropolie. Zabytkowe cmentarze wielokulturowej Polski*, Carta Blanca. Grupa Wydawnicza PWN, Warszawa.

O symbolice nagrobnej na Cmentarzu Katedralnym w Sandomierzu, 1999, tekst i rys. Anna Kraszewska, Alicja Magiera, Sandomierz.

O sztuce sepulkralnej na Śląsku. Materiały z sesji Oddziału Wrocławskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 25–26.10.1996 roku, 1997, red. B. Czechowicz, A. Dobrzyński, Stowarzyszenie Historyków Sztuki. Oddział Wrocławski Wrocław.

Pierzyńska-Jelska E. L., *Kraina wiecznej ciszy...*, wyd. Ewelina L. Pierzyńska-Jelska, Kielce 2008.

Podkowiak J., 2007, *Nie wszystko umiera... Monografia cmentarza grzebalnego w Hrubieszowie*, Polihymnia, Lublin.

„Przegląd Funeralny” 1995, nry 1–4, miesięcznik poświęcony sztuce pochówku, pismo przedsiębiorców pogrzebowych i kamieniarzy, red. nacz. Wojciech Krawczyk, wydawca Biuro Informacji Funeralnej i Obrzędowej Aestimo w Warszawie.

Rola i miejsce cmentarzy. Online: <http://www.cmentarze1wojny.freehost.pl/rola.html> [2012-07-25].

Rozmus D., 2005, *De arte Judeorum sepulcrali. Motywy artystyczne w żydowskiej sztuce sepulkralnej w ostatnich dwustu latach na przykładzie cmentarzy w Będzinie, Czeladzi, Olkuszu, Pilicy, Żarnowcu i Sławkowie*, Księgarnia Akademicka, Kraków.

Ślósarska J., 1994, *W świetle symboli*, Łódź.

Šerka J., Lacina P., 2004, *80 let krematoria v Ostravě*, Šenov u Ostravy.

Sztuka cmentarzy w XIX i XX wieku, 2010, red. A. S. Czyż, B. Gutowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa.

Tanaś S., 2008a, *Miejsce cmentarzy w turystyce kulturowej – wokół problemu badawczego*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, s. 4–16.

Tanaś S., 2008b, *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Tengler E., 1931, *Vlastivěda Slezské Ostravy*, Slezská Ostrava.

Tresidder J., 2005, *Słownik symboli*, tłum. B. Stokłosa, Wydawnictwo Read Me, Warszawa.

Trzeciński A., 1997, *Symbole i obrazy: treści symboliczne przedstawień na nagrobkach żydowskich w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.

Witkowska K., 2009, *Powązki – mówiące kamienie. Inskrypcje nagrobne na cmentarzu powązkowskim w Warszawie*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.